

ŠTEFAN KRČMÉRÝ ÉS A MAGYAR IRODALOM

Írta: CSUKÁS ISTVÁN

A Szlovák Szépirodalmi Kiadó 1953-ban jelentette meg az első kötetét annak a sorozatnak [1], amely Štefan Krčméri válogatott írásait foglalja magában. Az eddig megjelent négy kötet nemcsak a szélesebb szlovák olvasóközönség előtt tárja fel egy gazdag írói életmű arányait, hanem a szakemberek számára is meglepetésként hat. Hiszen alig több egy évtizednél, ami e nyugtalan, állandóan az alkotás lázában égő embernek rendelkezésére állt: irodalmi munkásságának kezdete egybeesik az első világháború befejezésével, 1932-től pedig már elborult elmével többnyire kórházak, elmeógyógyintézetek betege. Ettől kezdve élete — 1955-ben bekövetkezett haláláig — az önmagát emésztő alkotó szellem fokozatos felbomlásának folyamata, meg-megszakítva az egyre ritkábban visszatérő tiszta öntudat óráival.

A nemzeti önállóság első évtizedének szlovák folyóiratirodalma, irodalmi élete elszakíthatatlan Krčméri nevétől. Versei, fordításai, cikkei, glosszái, kritikai írásai szinte számról számra fellelhetők a folyóiratok lapjain, főleg a Slovenské pohľady-ban, amelynek 1922-től tíz éven át szerkesztője volt. E szétszórt anyag is nem mindennapi aktivitásról tanúskodik. Az életmű valódi méretei mégis a válogatott művek köteteiben bontakoznak ki.

Krčméri ifjúsága még a Monarchia idejére esik. Az életre való felkészülés éveire a nemzeti elnyomás és ennek ellenhatásaként a szlovák nemzeti öntudat korai ébredése és izmosodása nyomta rá a bélyegét. Magyar nyelvű középiskolai tanulmányok, egyben a korán jelentkező irodalmi hajlamok vonzása a nemzeti érzést ápoló szlovák irodalmi hagyományok felé; tradíció-tisztelet — de érzékeny fül és ízlés a modern élet bonyolultságát kifejezni akaró művészi útkeresés iránt; vallásos neveltetés, teológiai stúdiumok, s ugyanakkor a realitások tiszteletben tartásának igénye; egy életen át sem halványuló falusi élmények nosztalgája s a városba szakadt ember magánosságérzete a vas és acél törvényeinek engedelmeskedő kapitalista nagyipar miliójében; az időnként felerősödő szociális érzés, a társadalom forradalmi fejlődésének megsejtése, s egyben a nacionalizmus alapjairól szemlélt szlovák nemzeti egység illúziója: azok az ellentmondások, amelyek végigkísérik Krčméri életét, meghatározzák munkásságának tartalmát és irányát és többkevesebb szerepet játszanak életterejének felörlődésében is.

Legnagyobb élménye az önálló nemzeti lét elnyerésének történelmi pillanata, a polgári Csehszlovák Köztársaság megalakulása. Egész kötetre való verse táplálkozik ebből a forrásból. (Keď sa sloboda rodila. Mikor a szabadság született, 1920.) De a költői alkotómunka önmagában nem képes kimeríteni a felhalmozott életenergiát. Egyéves külföldi tanulmányút után Krčméry lázas tevékenységbe kezd. Ekkor következik életében az az évtized, amely alatt szinte egyedül álló telepszerűséget mutat fel: verset ír, fordít, folyóiratot szerkeszt, irodalomtörténeti munkásságot fejt ki, ellátja egy országos hatáskörű kulturális intézmény titkári teendőit (Matica), szervezi a vidék népművelését, közben rengeteget olvas, kritikai írásaival segíti az új szlovák irodalom megszületését. Erejét nem érzi határtalannak, tudja, hogy sokat vállal magára, de a »szellem szolgálata«, »a közjó előmozdítása« olyan lelkesítő életcél, amelyért érdemes az életet feláldozni. Igen világosan fogalmazza ezt meg E. B. Lukáchoz írott egyik levelében [2]... »túl sok szál fut össze a kezemben, de sajnálnék egyet is kiengedni közülük, viszont az összeset kézben tartani... gyakran lehetetlenség. De nem állunk félre. Ezért élünk és éppen ebben a korban. »A szellem szolgálatába szegődtünk« ... jut eszembe mindig Štúr jelszava és állítom, hogy így van ez jól, a legjobban. A köz javának önkéntes szolgálata a legmagasabbrendű életforma. Semmit nem várni a magunk számára és szolgálni — ez az a titok, amely a lelket táplálja.«

A »közjó szolgálatának titka« nemcsak jelszó volt Krčmérynél, hanem gyakorlat is. A fent idézett levél is megszakad a második oldalon és csak öt nappal később folytatódik, mert közben írója vidéki szervező körúton volt, hogy nevelje a »kulturális munka apostolait« [3].

Krčméry életprogramja a szlovák nemzeti ébredés korának öröksége, és a nemzeti művelődés, főleg pedig az irodalom társadalmi szerepének romantikus szemléletét tükrözi. Ez a szemlélet jut kifejezésre egyik irodalmi tárgyú előadásában is: »Szlovenszkrét feltámasztani csak a szlovák költészet segítségével lehet. Szlovenszkrét csak saját költészete útján születhet újjá« [4]. Ezek a szavak 1924-ben hangzottak el, de a szellem, amely diktálta, már jóval korábban, a tizes években ott él és munkál a fiatal pozsonyi diák mindennapjaiban. 1912—13-ban Krčméry a lelke a szlovák fiatalok pozsonyi önművelő körének, amely irodalmi felolvasások és viták útján ébreszti a nemzeti öntudatot [5].

Krčméry szemében azonban az irodalom nemcsak a nemzeti újjászülés döntő eszköze, hanem a nemzetek kölcsönös megismerésének is fontos tényezője. Ez a szemlélet realizálódik tevékenységében kétféle formában is: a szlovák irodalom értékeinek megmutatásában magyar nyelvű fordítások útján és a világirodalom nagyjainak valamint magyar műveknek a lefordításában szlovák nyelvre. A közvetítés mindkét módja nyomon követhető az író életpályáján a pozsonyi diákevektől egészen a bazini elmegyógyintézetben töltött utolsó évek tragikus időszakáig. A legújabb szlovák kutatás [6] által feltárt adatok bizonyítják, hogy Krčméry a tizes évek elején mint a pozsonyi evangélikus teológia hallgatója több alkalommal is tartott előadást a Székácskör magyar tagjai előtt a szlovák irodalomról. Kiváló magyar nyelvismerete alapján arra is mert vállalkozni, hogy szlovák költőket magyar műfordításban szólaltasson meg. Hviezdoslavhoz e tárgyban írt levele [7] arról tanús-

kodik, hogy e fordításaiból antológia összeállítását tervezi és a biztosabb siker érdekében olyan ismertebb kiadóvállalattal szeretne kapcsolatba lépni, mint a Franklin Társulat. A célja ezzel is a »szolgálat«, mint ahogyan az előzőekben idézett, 1924-es keltezésű levelében is a köz javának a szolgálatát vallja élethivatásának. A szlovák nemzeti génus alkotásainak külföldi, helyesebben magyar nyelvű propagálásában — a hasonló szlovák kísérleteken kívül — Rabindranáth Tagore a lelkesítő példa, aki angol nyelvre fordított verseivel szerzett elismerést hazájának. A franciaországi egy éves tanulmányútról pedig Mistral iránti lelkesedését hozza magával s hatása alól élete végéig sem szabadul, mert Mistral mozgalma »talán a leginkább analóg jelenség a mi irodalmi és általában szellemi életünkkel« [8]. Csodálatát Mistral azzal nyerte el, — amit Krčmery is életprogramjának tekintett szlovák viszonylatban —, hogy a provençaeal nyelv irodalmi jogainak kivívásával hívta fel a világ figyelmét »a félezer éve elfeledett nép« irodalmára és nyelvére. Ezek az ösztönzések vezetnek azután 1925-ben Krčmery magyar nyelvű fordításainak összegyűjtött kiadásához, az Anthológia szlovák költőkből c. kötet megjelenéséhez. (Akadémia könyvkiadó, Bratislava.) A gyűjtemény összesen 49 szlovák vers magyar fordítását tartalmazza, amelyek között a népdalokon és a klasszikusok művein kívül a legújabb szlovák líra is képviselve van. A szlovák költői irodalom áttekintése címet viselő bevezetőt e kötetben ugyancsak Krčmery írta. A szlovák szellem költői alkotásainak magyar nyelvű felmutatásában kétségtelenül az Anthológia az író legnagyobb teljesítménye. A gondolat azonban tovább is foglalkoztatta, mert az utolsó évek hagyatéka is tartalmaz magyar nyelvű tolmácsolásokat [9].

Az irodalmi közvetítés másik módja: a külföldi művek bemutatása a szlovák olvasóknak ugyancsak állandó feladat Krčmery munkásságában. A Válogatott Művek 1954-ben megjelent II. kötete tanúsítja, hogy érdeklődése kiterjedt a francia, orosz, angol, német irodalmon kívül a távoli kelet és észak népeinek költészetére is és természetesen, adottságainál fogva a hozzá legközelebb álló magyar irodalom alkotásaira.

Kapcsolata irodalmunkkal mélyebben gyökerezik az egyszerű művészi érdeklődés rétegeinél. Neveltetése, magyar iskolában nyert műveltsége lehetővé tette számára, hogy közvetlen élmények alapján, bizonyos értelemben belülről szemlélje a magyar életet s annak kavargásában, az uralkodó osztályok tevékenységének visszataszító tényei mellett észrevegye a demokratikus törekvések baráti gesztusait is. Ady Endre költészetével már középiskolai tanulmányai során megismerkedik és ő az első szlovák költő, aki Ady-verset fordít. (A vár fehér asszonya, Álmodik a nyomor, Živena, 1916.) Az ifjúkori hatásokon és magyar irodalmi élményeken kívül a tárgyilagos szemléletre való képesség is közrejátszott abban, hogy Krčmery érdeklődése irodalmunk iránt intenzív és töretlen maradt a költő egész életén át. Még a bazini hagyatéka anyagában is található egy ceruzával írt, vázlatos áttekintés a magyar irodalom történetéről párhuzamban a szlovák irodalommal [10]. Irodalmunkhoz való mélyebb kapcsolatára utal az is, hogy az 1944-ben megjelent fordításkötetében szereplő verseket így csoportosította: I. Szláv költőkből, II. Idegen költőkből, III. Magyar költőkből [11]. Nem lehet véletlen, hogy a magyar verseket nem »idegen költők« műveinek tekintette.

Öntudatos szlovák volt, de a nemzeti elfogultságot, a túlfűtött nacionalista indulatokat nem ismerte. A nemzeti lelkesedés őt is magával ragadta az első köztársaság megalakulásának napjaiban, a Monarchia összeomlása felett érzett örömet versben juttatta kifejezésre, [12] de az öröm nem vegyült kárörömmel, inkább valami enyhe rezignáltság érezhető a vers zenéje mögött: »Hej, Maďari, Maďari / nik nás už viac nespojí / rozidme sa jak sa patri / v pokoj, v pokoji«. (Hej magyarok, magyarok, minket többé már senki sem egyesít, váljunk el, ahogy illik békén, békében). Ezeknek a napoknak a hangulatát őrzi egy másik vers is [13], amely nem tekinthető egyszerű keresztényies magatartásnak, jóval több annál: a várvavárt nemzeti szabadságát elnyerő költő magasrendű, humanista megnyilatkozása, az Ady Endre Magyarországa iránt érzett mély szimpátia kifejezése. »Modlíme sa s veľkým, svätým odriekaním: / nečuj Pane krvi A'belov / napoj mysle naše snadným zabúdaním / keď vyvedieš rod svoj hriešnej zo Sodomy / nevráť tie ich sady, nespál tie ich domy — / modlíme sa za nepriateľov.« (Nagy, szent zsolozsmát mondva imádkozunk: ne halld meg uram az Ábelok-vérét, lelkünket itasd meg a könnyű felejtés italával, amikor kivezeted népedet a bűnös Sodomából, ne dúld fel kertjeiket, ne égesd fel házaikat, imádkozunk ellenségeinkért.) Az utolsó versszak pedig félreérthetetlenül azoknak a törevéseknek és erőknak a győzelmére utal, amelyekkel Krčméry Ady költészetében és a magyar irodalom egyéb haladó alkotásaiban ismerkedett meg: »Preveď aj ich vekom tebou osnovaným / uzdrav tie ich snahy, obroď tie ich sily / nalaď rty ku piesňam, aby zahlaholili / myslou úžasťou a veselou.« (Őket is vezesd az általad rendelt koron át, izmosítsd meg törekvéseiket, adj új erőt nekik, hangold énekre ajkukat, hogy döbbsen lélekkel vidám dalba kezdjenek).

A magyar és a szlovák irodalom közötti kapcsolatokban, a nem egyszer felmerült vitás kérdések eldöntésénél is mindig a józan mértéktartás jellemzi Krčméry állásfoglalását. Polgári szemlélete természetesen nem mentes a retrográd nézetektől sem, de tárgyilagossága, nagy műveltsége sok magyar és szlovák kortársa fölé emeli őt. E. B. Lukáček címzett egyik levelében [14] arról ír, hogy az államfordulat után igyekezett csökkenteni a magyar nyelvű művek lefordítását szlovákra, mert az volt a benyomása, hogy ezen a téren a magyarok adósok a szlovákoknak. De tizenhét év távlatából visszatekintve akkori magatartására, szinte önkritikusan rögtön hozzáfűzi: »Nem tudom, vajon nem tévedtem-e.« Bátran kiáll Martin Rázus mellett is, akit túlbuzgó nacionalisták »magyarónsággal« vádoltak, mert kedvelte Arany Jánost és költészetében egyesek Petőfi hatásait vélték felfedezni [15]. A Madách- és Petőfi-jubileum előkészületeivel kapcsolatban Krčméry cikket írt a Slovenské pohľady-ban [16]. Nem tudott elszakadni a Madách- és Petőfi-kérdésben uralkodó szlovák nacionalista állásponttól (»bude jubileum našej slovenskej krvi, nášho slovenského talentu: a mi szlovák vérünk, a mi szlovák tehetségünk jubileuma lesz ez), de a folytatás nem szitkozódást tartalmaz, hanem a tények józan mérlegelését tükrözi: »neprihodí nám na um, reklamovať si Petófiho a Madácha pre svoje dejiny literárne« (nem jut eszünkbe, hogy Petőfit és Madáchot a mi irodalomtörténetünk számára követeljük), mert nem a szlovák irodalmi tradíciókból nőttek ki, s ezért »joggal tartoznak a magyar irodalom történetébe.« Ez a józan és higgadt nagyvonalúság nyilvánul meg

Krčmýrnél akkor is, amikor kifejti véleményét a P. Bujnák Arany Jánosról írott könyvével kapcsolatos vitában [17].

E vitás kérdésekben nem utolsó sorban azért tudott tárgyilagosan, a tények mérlegelése alapján állást foglalni, mert a szlovák irodalom történetének mélyreható ismerete mellett széleskörű és rendszeres tájékozottsága volt a magyar irodalom kérdéseiben is. Ez tette képessé a párhuzamosságok, érintkezési pontok objektívebb vizsgálatára is [18]. A magyar irodalmi művek állandó, szinte mindennapos olvasmányai közé tartoztak. És itt nemcsak az általa sokat fordított, kedvenc költőről, Adyról van szó, „akit egy későbbi visszaemlékezése szerint már középiskolás korában megszeretett [19]. Érdeklődése a magyar irodalom történetének egészére kiterjedt. Beleszólt abba a vitába, amely a magyar és a szlovák irodalomtörténészek között zajlott le a Szilágyi és Hajmási históriás ének eredetéről, ill. magyar és szlovák változatának kapcsolatáról [20]. A kórházi ágyon A magyar költészet kincsesházát forgatja, Szabó Pál Emberek c. regényét olvassa. Ugyanakkor aggódva érdeklődik a Maticában elfekvő magyar fordítások után. (Janka Thomka-Markovická magyarból készített fordításai és Petőfi János vitéze) [21].

Irodalmunk egésze iránt megnyilvánuló általános érdeklődése természetesen nem jelenti azt, hogy nem voltak nagyjaink között olyanok, akiknek műveit különös előszeretettel, alapos elmélyültséggel tanulmányozta és ismerte. A már említett Adyn kívül Madách Imre életműve ragadta meg leginkább figyelmét. A legújabb szlovák kutatások eredményei igazolják, hogy a pozsonyi diák Krčmýr már a tízes évek elején, a Székács-körben tartott egyik előadásában foglalkozott — egyebek közt — Madách és Ady költészetével is [22]. Mint Ady, Madách is az ifjúkori nagy irodalmi élmények közé tartozott, különösen főműve, Az ember tragédiája. Úgyannyira, hogy a nagy nekibuzdulások és letargikus elernyedések ellentétei között élő, hullámozó kedélyű és filozófikus hajlamú fiatal Krčmýrt valami lelki-hangulati rokonság révén a Tragédia valósággal búvkörében tartotta, a gyakori olvasás folytán a szöveg megmaradt emlékezetében, egész fejezeteket képes volt könyv nélkül idézni: »Ja rád odriekal som si jej scény — nazpamäť« (Jeleneteit kedvvel idézgettem — könyv nélkül), mondja [23]. A Tragédia pozsonyi előadásáról cikket írt [24], amelyben a VIII. színnel foglalkozik részletesebben. Az előadásról kifejtett véleményét mellőzve itt most közelebbről az érdekel bennünket, amit e cikkben Krčmýr Madách jelleméről és nézeteiről mond. Ugyanis ezek a megjegyzései mutatják, hogy a dráma mondanivalója mögött milyen szenvedéllyel kutatta a szubjektív tényezőket, az író egyéniségét és világnézetét. Közhely, hogy Madách a Kepler-jelenetbe saját házasságának keserű tapasztalatait építette be. Krčmýr túlmege ezen és Kepler alakját egészében Madách önarcképének érzi. Ennek alapján emel ki a Kepler-Madách portréból olyan jellemvonásokat, mint a kontemplatív hajlam, a mély érzések és gondolkodás, szkepticizmus, megbocsájtó nagylelkűség stb. Madách egyénisége nem utolsó sorban azért volt rokonszenves Krčmýr számára, mert — szerinte — összehasonlíthatatlanul mélyebben fogta fel a szabadságot, mint annak magyar képviselői. Ugyanis ez utóbbiak számára — mondja Krčmýr — a szabadság lényegében »a független magyar uralmat jelentette a Kárpátoktól az Adriáig«, ezzel szemben Madách »sub specie aeternitatis, az egész emberiség szempontjából, általánosságban' vetette fel és vizsgálta a szabadság

kérdését [25]. Nem az a lényeges itt, hogy Krčméry véleménye Madách fel-fogásáról helyes-e vagy nem. Mindenesetre Madách börtönt ült azért, mert a szabadságot nemcsak elvontan, »sub specie aeternitatis«, hanem nagyon is konkrétan fogta fel. Fontosabb az, hogy Madách szabadságszemléletében és általában világnézetében Krčméry a saját polgári nézeteinek analógiáját keresi és véli megtalálni s a magyar író — fentebb idézett — jellemvonásai mögött is a két író — Madách és Krčméry — lelki affinitásának sejteése lappang. És ez nem véletlen, hiszen Madáchot — nemcsak a családtörténet adatai alapján — hanem lelkialkat, gondolkodásmód és szemlélet szerint is szlováknak tartja. Bizonyítékul azt is felhozza, hogy Madách stílusában a javítások után is talált J. Škultéty »szlovákizmusokat« [26].

Krčméry figyelme kiterjed a magyar irodalom olyan formai-elméleti kérdéseire is, amelyek csak a műhelyproblémák beavatottjait szokták érdekelni. A Nyugat 1934. 4. számában Babits, Erdélyi József, Illyés Gyula és Komját Aladár verseivel találkozunk. Azok elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy anarchia uralkodik a magyar prozódiaiban, mert a verseket nem tudta ritmikai szempontból egységes szabályok szerint vizsgálni [27].

Végezetül még egy momentum, ami jellemző Krčmérynek a magyar irodalomhoz való viszonyára. Nemcsak az eredeti műveket forgatta nem lankadó érdeklődéssel, hanem a magyar nyelvű fordításirodalmat is. Ő és egész nemzedéke — a kényszerűen magyar nyelvű iskolai tanulmányok folytán — a magyar nyelv és irodalom alapján és annak közvetítésével, ill. segítségével kezdett tájékozódni a világirodalomban is. Bár kiváló nyelvérzéke volt, anyanyelvén és a magyaron kívül jól beszélt németül és franciául is, élete későbbi időszakában is szívesen olvasta magyar fordításban a világirodalom alkotásait. Költői munkásságáról tartott egyik előadásában maga említi, hogy Byront, Musset-t, Leopardit és Lermontovot »Ábrányi és Radó magyar fordításainak közvetítésével olvassa« [28]. A magyar fordításokra való támaszkodás azután bizonyos mértékig meghatározta és befolyásolta világirodalmi érdeklődésének irányát is. Ennek nem mond ellent Michal Chorváthnak az az állítása, hogy Krčméry nyugati irodalmi orientációja összefüggésben van a szlovák költő Ady-rajongásával és általában a Nyugat folyóirat írói köre iránti vonzódásával [29].

Az előzőekben igyekeztünk adatokkal bizonyítani, hogy Krčméry tájékozottsága, állandó, intenzív érdeklődése irodalmunk iránt meghaladja azt a mértéket, amely általában tapasztalható egy hozzá hasonló költő-irodalmár és valamely, neki idegen nemzeti irodalom vonatkozásában. Kétségtelen, hogy a világirodalom különböző területei közül — amelyekkel mint költő és műfordító kapcsolatba került — a magyar állott hozzá legközelebb. A tények alapján talán nem túlzás az a kijelentés sem, hogy irodalmunkat a magáénak tekintette, majdnem olyan mértékben, mint a szlovák irodalmat. Ebben — egyebek közt — igen fontos szerepe volt a gyermekkorban elsajátított és egész életén át töretlenül megőrzött magyar nyelvtudásnak is.

Ez utóbbival van összefüggésben magyar nyelvű írásainak problémája is. Bebizonyított tény, hogy Krčméry fiatal korában magyarul, helyesebben magyarul is verselt [30]. Maga a költő így ír erről: »A magyar iskolában többnyire kétnyelvűek voltunk. Én is verseltem magyarul és szlovákul is« [31]. A szlovák Krčméry-irodalom vagy azzal a megállapítással tér napirendre e

Kréméry István verseiből.
I. üdvölet.

14

Örvendestessen ez a méla lyra,
mely tiszta ujjal volt brógián írva.
A gép cserege, az elme mállós misze
Léteink évelének komálgába veszte.
Oh milyen mások voltak ezek szemben
a látomásban és az észlelésben.
A meztört jötték csendes szülőföldszőlővel,
az eget szeltek szoros szímsíkjával,
Párisba málltak, Genf-be emelkedtek,
majd tengerparton délen megpihenetek.
Vámszónak jötték fehér útról, tölve
Bálgárdába térsé megint kis időre.
Marseilleből néztem délre meg az égre,
még itten ottan megpihentem végre...

Flát, lidvököllök, akik álmanak,
töten áldását kérem, málljon rátok.
A szeme pillanában bánnak könnyet érve,
át rajta még kis jövődönibe nérek.

Március 1943.

II. Fekete hegédű.

Az én tallam fekete, mint ébenhegedű,
veszélyes hallgatni énket. Flalvány fónak
folyzik belőle, észlelmesen szongó és talain nőr-
jező. Csillagtalan éjél táplálta és feneketlen
harang. A hőst kégyetlen napjaiban, kegyetle-
nebb éjszakaiban itta magába a világ lid'natát
nadyrúg. Terhes a hegédűnk s nem akarom, hogy
megszólljon. Van szó, melynek jobb nem vü-
lethie. Van, melynek jobb elnévelnie.

Pozsony, 23. I. 1932.

Harol Kréméry.

probléma fölött, hogy »Ady Endre hatása alatt... csak ifjúkori tapogatózásról van szó« [32], vagy — Ady hatását ugyancsak hangoztatva — azzal, hogy költői pályájának első korszakában (kb. a középiskola befejezésének és a teológiai tanulmányok megkezdésének időpontjáig) Krčméry »tipikusan kétnyelvű költőként áll előttünk« [33]. A kétféle vélemény között — ami a magyar verselés időtartamát illeti — lényegében nincs különbség. Eszerint tehát munkássága későbbi szakaszában Krčméry nem használta a magyar nyelvet a költői kifejezés eszközeként. Nem vállalkozhatunk arra, hogy ennek az ellenkezőjét bizonyítsuk, de néhány adat felbátorít annak az óvatos feltételezésére, hogy a kétnyelvűség Krčméry költői tevékenységében a fent jelzett életkori határon túl is, sőt élete végéig megmaradt, de a fiatal-korinál lényegesen szűkebb területen, csökkentett, visszafejlődött formában. A Válogatott Művek I. kötetének 164. lapján található a Dvojramenný rebřík c. vers, amely a tartalomjegyzék tanúsága szerint 1932-ben keletkezett. Ilyen keltezésű a kötetet záró Čierne husle c., kötetlen formában írt lírai mű is. Végül 1943-ból való a Pozdrav odmlčaného básnika (Vál. Műv. I. 245. l.) is. Mind a három mű magyar nyelvű kézírata, az előbbiekkal egyező dátummal ellátva megtalálható a Matica Slovenská kéziratárában. (Kétágú létra, 1932. január 23.; Fekete hegedű, 1932. január 23.; Üdvözet, 1943.) Nyilván olyan jelenségről van szó, amilyent Vladimír Petrik említ már többször idézett tanulmányában Krčméry fiatalkori kétnyelvű költészetével kapcsolatban: az egyik változat fordítás. A fenti három mű szlovák nyelvű kézírata nem áll rendelkezésünkre, így nem tudjuk megállapítani, melyik változat készült előbb. A magyar és a szlovák szöveg egybevetése mégis arra enged következtetni, hogy Krčméry szlovákul írta mindhármát és kevéssel a megírás után vagy talán azonnal magyarra fordította. Utalni lehetne még a Matica által őrzött bazini hagyaték, kézírással készített kis »újságjára«, amelynek Krčméry a Világ, magyar revue címet adta. (1951. XII. 17.) Nem a tartalma érdekes! Tudjuk, hogy egy súlyosan beteg lélek gondolatszilánkjairól van csak szó. Az a pszichikai jelenség a lényeges, hogy mondanivalója volt, és az önkifejezés eszközeként a magyar nyelvet használta a költő. Végül: nem tartozik a költői tevékenységhez, de a »műfaj« szubjektív jellegénél fogva az előbbiekhöz kapcsolható a Bazinban írt, magyar és szlovák változatban készült kézíratos életrajz 1953. április 21-i keltezéssel.

A kétnyelvűség magyar ágának fokozatos elsorvadására, ill. annak okaira talán némi fényt derít az ugyancsak bazini hagyaték közt talált, szlovák nyelvű, 1953 májusi keltezésű kézíratos vers, amelynek címe: Podivná je slovenčina moja [34]. A költemény a szlovák nyelv szépségeit dicséri s így hangzik: »Maďarčinu opustil som pre nu / Ako z dákej zlostnej protivne, / A rád mám ju takú opustenú«. (A magyar nyelvet elhagytam miatta, valamilyen haragos daczól és mégis, elhagyottan is szeretem). Annyi mindenestre kiderül a versből, hogy Krčméry tudatosan, szándékosan szorította háttérbe a magyar nyelv használatát s ha ez teljes mértékben nem sikerült — mint ahogy az előbbi néhány adat mutatja —, azt az idézett vers legutolsó sora magyarázza. Nem lehetetlen az sem, hogy az államfordulat utáni években — amikor túlzó nacionalisták igen könnyen »magyarónnak', magyarbarátnak bélyegeztek olyan kiváló és a gyanú árnyékától is mentes szlovákokat is, mint a költő Martin Rázus [35], s akiben ez érthetően nagy elkese-

Stefan Krémery

szlovák nyelvű önéletrajz
1953. évi

született 1892. dec. 26., Mosonmagyaróvár
megye, Hec Miloslav (Krémery). Anyja
néni: Olga. Későbbi Karlovsky Hella. Későbbi
ma a konfirmáció Stefanon, módosítva
munkát (v. Br. Slov. 1911) a ordinariátus
kivara (Beloviski Garmoty 1915). Beloviski or-
dinariátus szlovák nyelvű 1914-1915, az
országos szlovák és kerkidankai szlovák
nemzetiségi

Krémery István (6)

született 1892. dec. 26., Mosonmagyaróvár
megye, Hec Miloslav (Krémery). Anyja
néni: Olga. Későbbi Karlovsky
Hella. Stefanon konfirmáció és konfirmá-
ció, nagyanyai szlovák nyelvű (Pozsonyban, 1911)
és Beloviski or-
dinariátus szlovák nyelvű (Beloviski Garmoty, 1915.)
Inkább katonai szlovák nyelvű 1914-15-ben
szlovák nyelvű, mint katonai szlovák nyelvű a po-
zsonyi helyőrségi kerkidankában

redést váltott ki, — Krčmery a közhangulattól tartva vagy annak engedve hagyott fel — legalább is nyilvánosan — a magyar nyelv irodalmi használatával. Erre enged következtetni egyik levele is [36], amelyet 1929-ben E. B. Lukáchoz írt. Lukáč is verselt magyarul és egyik ilyen alkotását, elküldte Krčmerynek, aki válaszában — egyebek között — ezt írta: »Hanem barátom, te kész magyarón vagy. Ezt abból látom, hogy még a Köztársaság tizedik évében is verselsz magyarul.« A levélből érezhető enyhe ironia a közhangulat visszhangja, a tréfás hangnem pedig Krčmerynek a magyar verselés és a »magyarórság« összefüggéséről vallott véleményét tükrözi. S hogy a túlbuzgó hazafiak felé még egyet suhintson, a levél folytatásában közli, hogy most rendelte meg Mécs László versesköteteit, akinek a nővérével nemrég ismerkedett meg mint »kiváló és öntudatos — szlovák nővel. A Smrt žený (Az asszony halála) c. karcolat a Pohľady-ban az ő írása«.

Távol áll tőlünk, hogy Krčmery kétnyelvűségében a nemzeti öntudat és hovatartozandóság valamiféle kettősségét lássuk. Szlovák volt ő nyelvben, érzésben, gondolkodásban, minden kétséget kizáróan. De a saját, szlovák anyanyelvének és irodalmának a szeretete nem gátolta meg abban, hogy a magyar nyelvet és irodalmat is szeresse.

Hogy mennyire szlovák nemzeti nézőpontból szemlélte és csakis így tudta nézni irodalmunk kérdéseit, annak meggyőző bizonyítéka Ady Endréről írott két cikke. (Andrej Ady, Slovenské Pohľady, 1922. 191. és Andrej Ady v slovenskom zrkadle, Elán 1935, 1. sz.) E két írás — a határokon túli nézőpont kihangsúlyozása és a szerző Ady-rajongása mellett — megmutatja Krčmery romantikus irodalomszemléletét, demokratizmusát, egyben polgári világnézetének korlátait is.

A korábbi, 1922. évi cikk szerint Krčmery Adyban elsősorban a nagy lázadót látja és emeli ki, aki szembeszállt az uralkodó magyar viszonyokkal, a kasztrendszerrel és a nemzetiségi elnyomást fenntartani akaró törekvésekkel. Krčmery itt még dekadens költőnek tartja Adyt, verseit pedig a beteg magyar társadalom beteg költészetének. Ady-szemlélete romantikus, misztifikált, az egzotikumokat hangsúlyozza. Szerinte Ady »a kemény Bendegúzok utóda«, akit elkábított Párizs parfömjé és bora, elcsábítottak Baudelaire útjai. E kábulatban születtek »nagy látomásai« s így vált »a beteg víziók költőjévé«, aki az álmok világában élve megvétí a reális valóságot. Krčmery véleménye szerint Ady költészetét »a szándékolt raffinaltság«, egyben »az ősi primitívség« jellemzi. Ady: a Párizs által szimbolizált Európába oltott vad magyarság. Ebben látja a költő életművének különleges értékét és szerinte ez adja meg rangját is a világirodalomban. Hazai fogadtatását így összegezi: »Az ifjúság megmámorosodott dekadenciájától, politikailag csak Jásziék szűk köre értett vele egyet.«

A 13 évvel később, 1935-ben keletkezett Ady-ismertetés is azt emeli ki, ami a szlovákok számára legvonzóbb a magyar költőben: Ady ahhoz a körhöz tartozott, amelynek tagjai a nemzetiségekhez való közeledést hirdették és akik »Európába tekintettek ki a Kárpátok gerince fölött.« Másrészt Ady a polgári átalakulás harcosa volt s ez megfelelt a haladó szlovák polgári körök törekvéseinek is. Krčmery felhívja a figyelmet a költő hazafiságának és demokratizmusának összefüggéseire is. Művészetének jellegére vonatkozó véleményét — az előbbihez képest — módosítja. E. B. Lukáč tanulmányára (Ady

a dekadencia) hivatkozva egyetért annak végső következtetésével Ady élet-szeretetére vonatkozóan. A dekadencia vádját maga is igyekszik néhány vers-idézettel és az ezekből levonható tanulságokkal visszautasítani.

E helyes megállapítások és utalások mellett azonban Krčméry cikkének számos tétele hamis, több következtetése nem helytálló. Már a cikk bevezetője hibás kérdésfelvetéssel indul, amikor az írókat és azok hatását valamilyen eleve meghatározott és metafizikusan szemlélt nemzeti sajátosságok szerint osztályozza. Szerinte teljesen érthető, hogy a szlovákok közt népszerű lett Balassi és Zrínyi, hiszen az első »a szlovák tájjal százszorosán össze volt növe, egész lényével abban gyökerezett«, a második pedig »horvát főúr unokája« s így természetes, hogy »Szlovenszko ... ebben a költészetben mindenre rokonszenvvel reagált«. Hasonló értelemben hivatkozik ebben a cikkében is Petőfi és Madách példájára. Ezzel szemben az Ady iránti rokonszenvet különösnek, furcsának és érthetetlennek tartja, mert »magyar költők közül a szlovák mentalitáshoz, a szlovák gondolkodásmódhoz Ady áll a legtávolabb«. Sőt »nemcsak a magyar költészetben, hanem az egész magyar életben is kevés dolog van a szlovákok számára olyan távoli, mint ő«. Ady idegenségének bizonyítására — az ismert fényképek alapján — igyekszik megrajzolni a költő képmását is, mintegy magyarázatul annak, hogy a szlovákoktól arcvonásai-ban is ennyire elütő személy csak idegen lehet gondolkodásban is.

De miért tűnik idegennek Krčméry előtt Ady, amikor ugyanebben a cikkében maga is elismeri, hogy a »magyar, oláh, szláv bánat, mindigre egy bánat marad«-dal beírta magát a nem irodalmi szlovák körök szívébe? Krčméry is így vall róla: »szeretem és félek tőle«. Mi ennek az ellentétes érzésnek a magyarázata? A választ abban kell keresni, *ahogyan* a cikkíró látta és ebben az írásában vázolta Ady viszonyát az úri Magyarországhoz. Krčméry szerint Ady a magyar uralkodó osztály tagja, akiben megszólalt a lelkiismeret szava és osztálya nevében bűnbánatot érez. Ez jut kifejezésre verseiben. »Ady bánata a szociálisan felébredt ember szomorúsága, a magyar urak szomorúsága, az elnyomottak bánatának lecsapódása« — írja — s továbbá »az úr bánata az elnyomottak nyomorából származik«. Krčméry további megállapításai ezzel a koncepcióval vannak összhangban. Nem tartja egyértelműnek Ady forradalmi demokratizmusát, ingadozást lát benne. »Ady költészetének belső harcában a régi Magyarország harcol az új Európával« — mondja, vagy más megfogalmazásban: »ez a költészet gyakran ellentmondásos, Kelet és Nyugat birkózik benne« (Kelet alatt a társadalmi elmaradottságot, Nyugat alatt pedig a fejlett polgári társadalmat értve). Krčméry tehát Ady ellenségét, harcainak külső ellenfelét, az úri Magyarországot költészetének belső ellentmondásaként fogja fel, elhomályosítva ezzel azt a kibékíthetetlen, harcos szembenállást, amit kortársai közül Ady példázott legkövetkezetesebben. Így konstruál Krčméry Adynak Jánus-arcot, önmaga riadalmára. Mert ebben a megvilágításban érthetően »idegen« számára Ady, hiszen költészetének csak az egyik oldala vonzó, a demokratikus eszméket sugárzó, a másik, amely a nemzetiségeket elnyomó; haladásellenes uralkodó osztály hangján szól, idegen, félelmet keltő, mint ahogy maga ez az osztály is az. Így érthető meg Krčméry vallomása: »szeretem és félek tőle«.

Lehet, hogy e felfogásának kialakulásában szerepe volt annak a nézetnek, amit korábban Hatvany Lajos képviselt Ady osztályhelyzetére vonatko-

zóan. Lehet, de nem valószínű, mert több jel is mutatja, hogy Krčméryt főleg Ady versei érdekelték és kevésbé az Ady-irodalom. A versek interpretálását is önkényesen végezte, nem támaszkodott az Ady-életmű elemzésével foglalkozó írásokra. Ezért van az, hogy A Dál-kisasszonyok nászá-ból »Ady távolbavágyásának örök motívumát« hallja kicsendülni, az Esze Tamás komája c. versben pedig — véleménye szerint — az elnyomottak nyomorán szomorkodó magyar úr bánata jut kifejezésre. Ezzel függ össze az is, hogy Ady lelkesedését Nyugatért nagyon leegyszerűsítve szemléli, nyilván megint csak a versek alapján ítélve. Nem veszi észre, mert nem ismeri a költő ide vonatkozó prózai műveit, hogy ez a lelkesedés nem volt egyértelmű és fenntartások nélküli, s hogy Ady éles szemét nem kerülték el a nyugati demokrácia ellentmondásai és korlátai. Egyébként Krčméry annak a szlovák értelmiségi rétegnek a tagja, amelyik Nyugat-Európában a szabadság megtestesülését látja 1935-ben is, elbűvölten a polgári humanizmus illúzióitól. Erről is árulkodik az Ady-cikk. És mellesleg Krčméry ezt az illúziókkal teli Nyugat-rajongást kivetíti Adyra is, éppen úgy, ahogy a magyar költő idegenségére vonatkozó egyéni véleményét is az egész szlovákságra kiterjesztve nemzeti szemléletként tünteti fel.

A fentiekből látható, mennyire szlovák szemmel nézte Krčméry még Ady Endrét is, aki pedig az összes világirodalmi példák közül a legközelebb állott szívéhez. Ezért kap olyan nagy hangsúlyt mindkét cikkben Ady haladó álláspontja a nemzeti kérdésben és küzdelme a magyar urak hatalma ellen.

Krčméry fordítói munkássága eredeti alkotótevékenységével együtt indult és azzal párhuzamosan végighúzódik egész életén. A megjelenés dátumait alapul véve első fordításai 1916-ból származnak (a már fentebb említett két Ady-vers), legkésőbb megjelent tolmácsolását 1948-ban közölte a Tvorba c. folyóirat. (Magyar jakobinus dala.) A két időpont között eltelt több mint három évtized alatt különböző folyóiratokban szétszórva, antológiában (Na brehu čiernych vód, 1943), egy önálló fordításkötetben (Z cudzích sádov, 1944), végül a válogatott művek 1954-ben kiadott II. kötetében találkozhatunk Krčméry magyarból készült fordításaival. Ezen kívül nyomtatásban megjelent még két munkája: a Vlčia jama (Farkasverem, Wass Albert regénye), és a Lukáč-csal közösen fordított Básnikova žena (Lackóné Kiss Ibolya: A költő felesége. Fráter Erzsébet életregénye).

Feltételezhető, hogy számos fordítása elkallódott vagy még lappang valahol. Egyik levelében ugyanis arról tájékoztatja E. B. Lukáčot [37], hogy a pozsonyi kórházban egy kis kötetre való verset fordított magyarból (feltehetően az Endrődi Sándor szerkesztette A magyar költészet kincsesháza c. gyűjtemény felhasználásával [38]) és kéri, járjon el a kiadás ügyében s váljalja el a bevezető tanulmány megírását. A kötet kiadására nem került sor. A gyűjtemény néhány darabja napvilágot látott később folyóiratokban, mint a levélben is említett Vörösmarty-vers, a Merengőhöz, továbbá néhány Ady-vers, Gyóni Géza Csak egy éjszakára, Reviczky Pán halála c. költeménye. A gyűjtemény más darabjai, mint a levélben ugyancsak jelzett Az együgyű paraszt (Szentjóni Szabó László verse) kéziratban maradt fenn. A felderített és a folyóiratokban való megjelenés időpontja szerint valószínűsíthető versek együttes száma is olyan kevés, hogy az csak egy töredékét teheti ki Krčméry

említett gyűjteményének. Így a tervezett kötet anyagának nagy része elkallódhatott.

A Krčmery által tolmácsolt magyar költők között szerepel Szentjóni Szabó László (Az együgyű paraszt), Dukai Takács Judit (?), Csokonai (Zsugori uram), Vörösmarty (Szép Ilonka, A merengőhöz, Kis gyermek halálára, A vén cigány), Tompa Mihály (A madár fiaihoz), Madách (töredékek), Vajda János (Ártor és Ida), Reviczky Gyula (Pán hála), Varsányi Gyula (Anyám), Vargha Gyula (Barátomhoz), Szabolcska Mihály (A Grand Caféban), Falu Tamás (A két tükör), Ady Endre (kb. 20 költeménye) Gyóni Géza (Csak egy éjszakára), Mécs László (A kuruc trombita).

Amint látható, a fordító figyelme széleskörűen kiterjedt, s a 18. századtól a 20. századig fogja át irodalmunk területét. Más szlovák fordítók egy-egy korszak tolmácsolóivá szegődtek, Hviezdoslav Petőfi, Arany és Madách fordítója, E. B. Lukáč Adyt és a Nyugat költőit kedveli és ülteti át, Krčmery, a költő-irodalomtörténész — munkásságának hatósugarát tekintve — jóformán egész irodalmunkat végigpásztázza. Ezen belül természetesen az egyéni vonzódás, költői alkat és a hangulat hatására nála is vannak kristályosodási pontok: Vörösmarty, Madách és Ady. Abban, hogy irodalmunk olyan széles területéről gyűjti fordításait, valamiféle programszerűséget látunk, hasonló a 20-as évek elején megfogalmazott »szolgálat«-hoz: minél szélesebb méretekben felhasználni a magyar irodalmat is a szlovák közművelődés emelésére. A program realizálódásának módjában, a lefordításra kiszemelt művek megválasztásában azonban már az ösztönös vonzódás, a hangulati hullámozás, tehát a szubjektív tényezők játszották a fő szerepet. Másként nem lehet megmagyarázni az irodalmi rang tekintetében annyira változatos névsort és a lefordított versek művészi értékének egyenletlenségét. Krčmery magyar fordításai csak részben a tudatos költői tolmácsolás termékei, legalább ennyire naplónak tekinthetők: az önnön ellentmondásai közt hanyódó-vívódó, a költészetben választ és megnyugtatót kereső ember érzés- és gondolatvilága tükröképének.

Fordításaiban nincs kimutatható, átgondolt rendszer. Az Ady-versek közt az Álmodik a nyomor-t a tematikában, hangulati tartalomban legkülönbözőbb versek követik, a fordító lelkiállapotának cikázása szerint. Madách fiatal korától kezdve erősen érdekelte, főleg a Tragédia. Súlyosan beteg volt már, amikor a Halász Gábor szerkesztette és 1942-ben megjelent Összes Művek-hez hozzájuthatott. Omladozó lélekkel beletemetkezett Madách lírai verseibe s az elmélkedő, keserű hangulatú sorok között keresett enyhülést — hiába, mert csak egy marékra való fordítástöredék (kiragadott, néhány sornyi versrészlet, strófák, és a Férfi és nő c. dráma első felvonása) jelzi, hogy valamikor ... itt járt Krčmery István.

A fordítói munka — szemben a tolmácsolt művek művészi értékének különbözőségével — egyenletes szintet mutat, hozzáértésről tanúskodik. Eleget mondunk az Ady-fordítások részletesebb elemzését, mert Ady műveiből ültetett át Krčmery legtöbbet és e fordítások erényei és hibái, illetve az azokból levonható általános tanulságok jellemzőek többi tolmácsolásaira is.

Fordítói elve általában az eredeti szöveg iránti hűség, az egyszerű eszközökkel való közvetítés. Nem vezetik az egyéni képességek megcsillogtatásának ambíciói, a szó igazi értelmében tolmácsnak tekinti magát, közvetítő kö-

zegnek, aki tapintatosan a háttérben marad, személytelenné válik, hogy annál inkább érvényesüljön az általa megszólaltatott költő hangja.

Ez a fordítói magatartás — determinálva Krčméry költői-fordítói tehet-ségeinek korlátaival is — ad magyarázatot arra, hogy elsősorban az Ady-versek gondolati tartalmának a lényegét igyekszik megragadni és kifejezni a strófa-szerkezet, szótagszám és a rímképlet — eredetinek megfelelő — keretei kö-zött. Ezzel szemben Ady költői stílusának sajátos ízei, árnyalati finomságokat sejtető elemei, a költői dikció pompázó színei háttérbe szorulnak. Ez termé-szetesen visszahat a versek gondolati-hangulati tartalmára is. Ime néhány példa arra, hogy Ady költői nyelvének elszegényítése, egyéni stíluselemeinek elhagyása vagy pontatlan kezelése hogyan homályosítja el az eredeti képet, sőt az egész vers eszmei tartalmát is ellaposítja. Az Álmodik a nyomor (Bieda sní, Výber z diela II.) c. vers második szakaszában Ady ezt mondja: Gyár-marta, szép, sovány, bús alvó / Melle horpadt, vállá kiáll, / Arcán zúzos, jeges nedvesség / Mosolyog szent, nehéz álmában. / Urabb, mint egy király. Krčméry az első sorban elhagyja Ady jelzőit (szép, bús), ami nemcsak saáj-tosan Adys íztől fosztja meg a képet, hanem eszmeileg is szegényíti: a szép jelző ugyanis — a gyári munkás egyik tulajdonsága mellett — Ady szubjek-tív kapcsolatáról, rokonszenvéről is árulkodik. A negyedik sorban ugyancsak kimarad egy jelző (szent), de még Ady mondatának állítmánya is (mosolyog), pedig mindkét szónak, az adott mondatban (és a versszakban) ellátott funk-cióján túl, a vers egészére, a mondani való lényegére utaló szerepe is van. Ugyanis a vers előző részében felvázolt komor valósággal ez a sor (valamint a »mosolyog« és a »szent« is) az álom világát állítja kontrasztba, egyben utal annak tartalmára, az emberibb életre, amiről a kapitalizmus viszonyai között csak álmodhat a munkás. A »mosolyog« és a »szent« indokolja a strófa utolsó sorát is: »urabb, mint egy király«. De a »szent« jelző megint kifejez valamit Ady állásfoglalásából is: a költő szerint is szent ez az álom, mert benne a társadalmi igazság jut kifejezésre, a munkásosztály jogos törekvése a fel-szabadulásra. Krčméry szövegében mindez hiányzik, így a versszak szlovák változata lapos, erőtlen: »Prach diedelne sžral ho, chudý chasník, / tvár žltý marcipán, / hrud vpadlá, plecía vystavené, / tak sní — a vŕažkom sne je / chudás nad kráľa váčší pán.« (A műhely pora szétrágta, sovány legény, arca — sárga marcipán, melle beesett, vállá kiálló, így álmodik és nehéz álmában, szegény, nagyobb úr a királynál.) A következő versszak első mondatában (»Tiszta ágyat és tiszta asszonyt álmodik«) szereplő és kettős jelentésű jelző megint elsikkad Krčmérynél és így válik Ady mondanivalójából eszmeileg is eltorzult gondolat, kispolgári ábránd, Ady realizmusa helyett giccs: »Snom sa mu tmlí malé žieňa, dom a poduška ružová.« (Álmában kicsi asszony je-lenik meg, ház és rózsaszínű vánkos.)

Ugyancsak egyetlen, de fontos jelző elhagyása fosztja meg Krčméry for-dítását attól, hogy az Ady-vers lényegi mondanivalóját visszaadja az Az én két asszonyom (Dve ženy, Výber z diela II.) c. versben. Itt Ady harmadik versszaka így hangzik: »Be szép lesz: egy idegen sírra / Két asszony hordja a virágot / És az átkot.« Krčméry szerint: »A krásna bude: na tú hrudu / dve ženy kvety nosíť budú / — a možno kliatbu.« (És gyönyörű lesz: arra a sír-hantra két asszony hord majd virágot és talán átkot.) Az »idegen« jelző tehát elmarad, s ezáltal az egész vers lapossá válik. Ady mondanivalója szerint

ugyanis itt a hangsúly nem azon van, hogy két vagy több asszony látogatja-e a sírt, még csak nem is azon, hogy virágot és esetleg átkot szórnak majd a sírdombra, hanem az a lényeges, hogy a költő, a hozzá legközelebb álló két asszony (az édesanyja és a szerelme) számára is *idegen*, az volt egész életében, az maradt halála után is, mert egyik sem ismerhette meg őt a maga igazi valójában. A költő tragikus magányáról van tehát itt szó, s éppen ezt nem adja vissza a szlovák változat.

Ugyanebben a versben akad arra is példa, hogy Ady tudatosan, nagy gonddal megszerkesztett versmondатаiból nem lehet a művészi hatás kára nélkül egyes részeket elhagyni vagy nem a legtalálhatóbb szóval fordítani. A vers első szakaszában ez áll: »Körülbelül két asszony fogja észrevenni«. Krčméry fordításában: »Dve ženy zvedia, zaplačú za životom«, (Két asszony fogja megtudni, elsíratják az életemet). Azon túl, hogy a szlovák mellérendelt összetétel második tagja felesleges és csak a versszak kereteinek kitöltésére szolgáló szószaporítás, két nagy hibája is van a fordításnak. Adynál a »körülbelül« határozónak fontos művészi funkciója van: a magányosság-érzésből fakadó rezignáció hangulati fokozója. Krčméry szövegéből ez a hangulati elem hiányzik. A másik hiba a mondat állítmányául szolgáló ige helytelen kiválasztása. Az »észrevenni« sokkal árnyaltabban jelzi a költő elképzelt halálának hatását, hangulatát, mint a Krčméry-használta »megtudni«. Ez utóbbi ugyanis egyszeri, befejezett értelmi folyamatra utal, pusztán objektív magatartásra, és nem tapad a jelentéséhez a hír vétele után támadt hiányérzet érzelmi hullámozása, amit pedig Ady igéje finoman érzékeltet. Így azután az egész mondat szűkre lesz, művészi hatása, hangulati kifejező ereje csökken.

A vers eszmei-hangulati tartalmát hordozó nyelvi és stíluszajátosságok felületesebb kezelése olyan következményekkel is jár, hogy meghamisítja vagy legalább is homályba burkolja a magyar versben kifejezett költői szándékot, Ady célkitűzését, költői-emberi attitűdjét. Jó példa erre a Magyar jakobinus dala c. vers szlovák szövege. (Pieseň uhorského jakobína, Výber z diela II.) Ady harmadik versszakában ez olvasható: »Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz / végül egy erős akarat? Hiszen magyar, oláh, szláv bánat / Mindigre egy bánat marad.« Krčmérynél: »Z moc strnutých tuh bude ešte / jednotné, mocné túženie? / Maďarský, slávsky, rumunský žiaľ / i tak naveky jeden je.« »A sok dermedt vágyból lesz még egységes, hatalmas vágyakozás? A magyar, szláv, román bánat úgyszólván örökre egy« (azonos). A strófát Ady is, Krčméry is kérdőmonddal kezdi. De míg Adynál a »mért« szócska a mondat légkörét a forradalmár költő sürgető-rábeszélő-számonkérő türelmetlenségének, nyugtalanságának feszültségével tölti meg, Krčméry — a »mért« szócskát elhagyva, egyszerű kérdőmondatot fordítva — mindebből semmit sem érzékeltet. Az eredetinek forradalmi optimizmust is sugárzó, agitatív erejét szinte kételkedő, félénk tudakozódássá szelidíti. Ady mondatának szuggesztív hatását az a belső feszítő erő hordozza, amely a két pólus: ezer zsibbadt vágy — egy erős akarat között szikrázik. Krčméry nemcsak a »vágy«-at a megvalósulás (vagyis az »akarat«) felé taszító »mért«-et hagyja el, hanem a tétlen vágyakozásból a cselekvő akarat lelkiállapotába való átlendülés — Adynál kifejezett — szükségességét sem érzékelteti. Szövegében nincs két pólus (A »dermedt vágy« — »hatalmas vágyakozás« nem tekinthető annak), ezért nincs forradalmi feszültség, indulat sem. De nem vette észre az Ady

második mondatát bevezető »hiszen« magyarázó, a versszak első két tételét összekapcsoló szerepét sem. Ezt a nyelvi funkciót Krčmérynek »úgy is« (i. tak) kifejezése nem tudja betölteni, mert a rádöbbenő, eszméltető hatást hordozó »hiszennel« szemben legfeljebb a tehetetlen belenyugvás hangulatát árasztja. Hasonló fordítói hibák találhatók még a vers negyedik, hatodik és hetedik strófájában is, ahol Ady forradalmi nyugtalanságot, türelmetlenséget kifejező és tette ösztönző kérdőszavai (»Mért nem találkozunk süvöltve... Mikor fogunk már összefogni... Magyarország népe *meddig* lesz...») a szlovák változatból kimaradtak. Így ezek a kérdőmondatok a szlovák fordításban dubitatív, desperált hangulatot árasztanak. Ezért ez, a szomszéd népek szempontjából annyira fontos vers sokat veszít lendületéből, s Ady forradalmiságát is szelídített, lefékezett változatban tükrözi.

Arra is nem egy példa akad, hogy Krčméry — vagy a fordítási nehézségek miatt, vagy azért, mert nem értette meg Ady mondanivalójának lényegét — önkényesen jár el a magyar szöveggel és merészen eltér az eredetitől, természetesen a művészi hatás rovására. A Séta bölcsőhelyem körül (Prechádzka okolo rodiska, Výber z diela II.) harmadik versszakának utolsó két sorát (»Itt akartam járni veled / És most gyerünk be a falunkba«) így fordítja; ill. nem fordítja, hanem Ady sorai helyébe az alábbiakat illeszti: »Načo nám dvom už mámenia / poďme už, kam nás vedú putá« (— Mire való ketőnk közt a szemfényvesztés, menjünk, ahová a kötelékek vezetnek (fűznek) bennünket). Itt nyilvánvalóan arról van szó, hogy — mivel az előző sorvégeken lévő »prepadnutá« és »znamenia« szavakra a fordítói invenció csak a »putá«, ill. a »mámenia« szavakat tudta rimeltetni — e sorvégi szavakhoz kellett többé-kevésbé értelmes bővítményeket keresni, hogy a sor kitöltődjék. Az eredménynek azonban Ady soraihoz vajmi kevés köze van. A vers két utolsó sorának Krčméry-tolmácsolta változata pedig azt mutatja, hogy a fordító nem értette meg Ady költeményét teljes mélységében. A »Szaladj tőle, átkozz, gyűlölj, / Avagy légy rám ujjongva büszke« Krčméry szavai szerint így hangzik: »Chceš synom svojim pýšiť sa, / že — tupiac fa, je hnusne verný?« (Akarsz büszkélkedni a fiaddal, hogy téged ócsárolva utálatosan hűséges?). Ady önmegmutatása a szülőföld szimbolumaiban válaszütt elé állítja Lédát: ha nem tudsz felélni e tragikus sors magaslataira — szaladj tőle stb. — de ha igen, akkor légy rám büszke. Teljességgel érthetetlen, hogyan jutott Krčméry a fenti megoldásra.

Az előzőekben utaltunk arra, hogy tolmácsolásait a tartalom hű visszaadására való törekvés jellemzi, de nem fordít kellő figyelmet az Ady-vers nyelvi és stilussajátosságaira. Ez alól egyetlen kivétel van: az Adyra jellemző és verseinek zenei hatását fokozó szó-, ill. sorismétlés. Csakhogy Krčmérynél az ismétlésnek nem művészi funkciója van, hanem inkább technikai. Arra szolgál, hogy a fordítót segítse a nehézségeken s közben a felületes szemlélőben az Ady-sajátosságok érvényesítésének látszatát kelti. Pedig csak pusztán külsőségekről van szó, üres formai elemek beiktatásáról ott, ahol azokra semmi szükség sincsen, annál kevésbé, mert hiszen az eredeti vers megfelelő helyein sem fordulnak elő. Néhány példa:

Az Ifjú szívekben élek (V mladých srdciach žijem, Výber z diela II.) utolsó versszakának első két sorát (»Örök virágzás sorsa már az enyém, Hiába törnek életemre) Krčméry így fordítja: »Strom v plnom kvete, večne hrdý,

(Ludvig Ady,

298.

U mladých ordoval jsem

U mladých ordoval jsem a navždy,
nadarmo číhají na život
starí zlojci a blupáci odvší,
bo život můj má milion rozvšev.

Mladý věc a svätýd neprojev
včítám pánem o tábore
navždy bude mi sídlem mojem,
bo život můj bol pravý, krásný.

Vím, kudem tít a kudem vítat
pravem velkého, bolavého zítka,
a spím na nemůže rozpišit,
mladenec, děvčatý ochránil me.

Strom v plnou květu máme kudy
je život můj u, život můj,
svätý stě Kristus krob a do radu
no kvet je -- život -- nečuj p.

Prelud
Jan Jesou.

už, život mój«, je život mój. (Örökké büszke, virágba borult fa már az életem, az életem). Itt az ismétlés már csak azért is fölösleges, sőt zavaró, mert a hangsúlyt az ismételt szóra vonja, pedig Ady a mondat alanyi részét (»örök virágzás«) emeli ki és állítja a sor élére, hangsúlyos helyzetbe.

A különben ügyesen lefordított Esze Tamás komája (Koma Tomáša Esze, Výber z. diela II.) c. vers ötödik szakasza is tartalmaz fordítási nehézségeket áthidaló formális elemet. Ady szövege: »Váradon gyaláznak, / Bécsben kinevetnek, / Ciberén élt Esze komám / Mondok egyet kendnek«. Ezt Krčmérynél így kapjuk vissza: »Varadin nás tupi, / Viedeň sa nám smeje, / i v Ciberi, koma Esze / zle je, zle je, zle je.« (Várad gyaláz, Bécs nevet minket, Ciberében is baj, baj, baj van, Esze komám.) Ez a formalista megoldás — a rossz hangzás és a teljes félreértés mellett — az Ady-vers gondolatmenetének éppen a fordulópontját laposítja el. (Egyébként a nagy kezdőbetűvel írt, tehát helységnévként felfogott »cibere« nem a fordító hibája. Krčmérynek ez a fordítása először az Elán 1935. évi 1. számában jelent meg, ott még a szó kisbetűvel kezdődik. A Válogatott Művek szerkesztőit valószínűleg az tévesztette meg, hogy az eredeti magyar szövegben a cibere sorkezdő szó, s mint ilyent Ady nagy kezdőbetűvel írta. Ezen kívül a helységnevet sugalmazhatta az ugyanebben a versszakban előforduló két városnév is.)

Hogy ezekben az esetekben Krčméry a fordítói munka kudarcait akarta elleplezni a formális elemek beiktatásával, és nem az Ady-stílus átmentési szándéka vezette, azt az alábbi két példa igazolja. Ezekben ugyanis az előbbiek fordítóját látjuk: ahol a magyar vers a művészi hatás fokozására ismétlést alkalmaz, Krčméry-mellőzi azt. A magyar Messiások (Maďarskí mesiási, Slov. Pohľady, 1932. okt.) c. vers második strófája így hangzik: »Ezerszer is meghalnak / S üdve nincs a keresztnek, / Mert semmit sem tehettek, / Óh, semmit sem tehettek.« Krčméry ezt így fordítja: »Tisíc ráz umierajú / á z križa ich niet spásy / bo nič vykonať nemohli / maďarskí mesiási.« (Ezerszer is haldokolnak és a keresztjükből nem származik üdvösség, mert semmit sem tudtak tenni a magyar messiások.) Adynál a megváltó szándék tehetetlenségét és az emiatt érzett keserűséget fejezi ki az ismétlés. A hatást még fokozza az, hogy a »mert«-tel kezdődő harmadik sor okhatározói mellékmondata az ismétlés során indulatszóval bevezetett főmondatáá lép elő. Ady versének — a sorismétlés következtében — mélysege, távlata van, finom művészi eszközökkel a vers befejezése után is tovább gyűrűzteti a problémát. Ellenben Krčméry — azzal, hogy elhagyja az ismétlést, ill. a költeményt az első versszak utolsó sorával végzi — befejezi, lezárja a verset, megfosztja azt a továbbzengés lehetőségétől, végeredményben művészi hatásától. A másik példa: az Az én két asszonyom c. verset Ady így kezdi: »És meghalok és semmi, semmi«, Krčméry átültetésében így hangzik: »A umriem. Nič viac. Nič viac o tom.« (És meghalok. Nincs tovább. Semmi többet erről.) Ady versében a »semmi, semmi«, valamint a sorkezdő, előzményekre utaló »és« kötőszó tökéletesen érzékelteti a költő lelkiállapotát, nem is annyira az elmúlás, mint inkább a magarahagyatottsága, magányossága miatt érzett fajdalmát. Nem azt akarja kifejezni, hogy a halál jelentéktelen dolog a számára, mint ahogy Krčméry fordítja, hanem azt, hogy eltávozása mindössze két emberben támaszt majd hiányérzetet.

Az előzőekben részletesen ismertetett fordítási hibák, melléfogások nem mondanak ellent annak a megállapításnak, hogy Krčmery fordításaira a tartalmi és formai hűségre való törekvés a jellemző. Csak azt a szintet mutatják, ameddig ennek a célkitűzésnek a megközelítésében fel tudott emelkedni a szlovák költő. Ugyanez áll egyéb, magyarból készített tolmácsolásaira is. A szövegek egybevetése ez utóbbiaknál is azt mutatja, hogy a szlovák változat szépen gördülő menete egyszer csak megzökken, a gondolatmenet egy-egy sornyi terjedelemben kisiklik, holtvágányra fut. Ilyen jelenségekkel találkozunk a Szép Ilonka, A madár a fiaihoz, a Csak egy éjszakára c. versekben és másutt is. A példák részletezését feleslegesnek tartjuk. Mint érdekeséget azonban megemlítjük Az együgyű paraszt c. vers szlovák változatát. Szentjóni Szabó László versében a postás német, a szöveg szerint németes kiejtéssel töri a magyar nyelvet. Krčmery a versben feldolgozott anekdotát szlovák környezetbe helyezi, a postást pedig magyarrá változtatja. Fordítása is kétnyelvű, a megmagyarított postás szavait nem fordítja le, csak a kiejtés németességét cseréli fel szabályos magyar akcentussal. A fordítás, amelynek a négy utolsó versszaka hiányzik, egyébként sikeresnek mondható. A vers ilyen »átrendezése« nemzetiességi szempontból és a szöveg kétnyelvűsége azonban valószínűleg csak az első pillanatban tűnt tetszetős kísérletnek, mert E. B. Lukáchoz írt egyik levelében, amelyben fordításainak kiadásáról beszél [39], Krčmery említést tesz a magyarul hagyott sorokról és megadja azok szlovák megfelelőjét is.

*
**

Krčmery munkásságának feldolgozásához, irodalomtörténeti helyének, jelentőségének meghatározásához nem rég kezdett hozzá a szlovák irodalomtudomány. A Válogatott Művek és a kutatás eddigi eredményei is meggyőzően mutatják: az életmű — bár nem problémamentes, nem ellentmondások nélkül való — a szlovák irodalom és művelődés értékes, haladó örökségéhez tartozik. Úgy gondoljuk, fejtegetésünk során sikerült bebizonyítani, hogy e sokoldalú, termékeny irodalmi alkotómunka eredményeinek sorában nem jelentéktelen helyet foglal el Krčmery fordítói, a magyar irodalmat népszerűsítő tevékenysége sem.

»Tak z úlov našich sršia silné roje / med zanášajúc v atelkuzský úl« (A mi kaptárainkból így kelnek szárnyra életerős rajok, amelyek az etelközi kaptárba hordják a mézet) — idézi Krčmery Vajanský-t, a Petőfi- és Madách-jubileum alkalmából írott cikkében, a két magyar költő szlovák eredetére utalva. Vajanský verse a két nép egymástól való eltávolodásának légkörében keletkezett. Krčmery fordításai — a változott történelmi körülmények között — az ellenkező folyamat jelzései: az »etelközi kaptár« szellemi kincseiből visszahord annyit, amennyire ideje és képességei lehetőséget adnak. Ezzel is hozzájárul a szlovák irodalmi műveltség szélesítéséhez. Tolmácsolásai úgy gazdagítják a szlovák közműveltséget, hogy a magyar irodalom sem lesz szegényebb ezáltal. Ellenkezőleg: világirodalmi rangra igényt tartó költőink neki is köszönhetik, hogy ismertté váltak a szlovák közönség köreiben. S ezzel Krčmery a szlovák irodalmi hagyomány olyan útján jár, amelyet Petőfi, Arany és Madách legméltóbb szlovák tolmácsolója, Hviezdoslav tárt szélesre.

Ellenvetésként felmerülhet: Krčméry fordításai egyenetlen értékű anyagot ölelnek fel, hiszen élvonalbeli íróink mellett helyet ad művészileg kevésbé értékes vagy éppen jelentéktelen költők műveinek is. Valóban: hogyan fér meg egyazon irodalmi ízlés és igényesség keretei között Ady és Szabolcska Mihály, egyenese az út A vén cigány költőjétől Falu Tamásig? A feleletet ezekre a kérdésekre azokban az ellentmondásokban kell keresni és lehet megtalálni, amelyek Krčméryt társadalmi és osztályhelyzete, világnézete, lelki alkata szerint jellemezték s amelyekre a bevezetőben utaltunk.

Fordítói munkásságának objektív értékét a ránk maradt műveken lehet lemérni. Szerepe, jelentősége irodalmunk népszerűsítése, közvetítése terén azonban sokkal nagyobb annál, amit magyar nyelvű fordításainak gyűjteménye mutathat. Nemcsak azért, mert az egyes művek bemutatásán túl több irodalomtörténeti, aktuális irodalmi tárgyú cikket, ismertetést is írt. Munkásságának jelentőségét nem kis mértékben növeli az, hogy Krčméry a Matica titkára, a szlovák irodalom vezető folyóiratának, a Slovenské Pohľady-nak a szerkesztője volt és a harmincas évek elejéig az irodalmi és kulturális életben irányító szerepet töltött be. Érdeklődése irodalmunk iránt, a vitás kérdésekben elfoglalt tárgyalagos álláspontja, a két nép közeledését előmozdító közvetítő tevékenysége nem maradt hatás nélkül a szlovák közvéleményre és ösztönzést jelentett többek számára akkor, amikor a hivatalos politika mindkét oldalon a nacionalizmus mérgével igyekezett átítatni a tömegek tudatát. Ilyen értelemben életműve nemcsak a szlovák irodalom értékes öröksége, hanem ott a helye irodalmi kapcsolataink haladó hagyományainak a sorában is.

JEGYZETEK

- [1] Stefan Krčméry Vyber z diela I. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej literatúry, Bratislava, 1953.
- [2] St. Krčméry levele E. B. Lukáč-hoz, 1924. Matica Slov. Kézirattára.
- [3] Uo.
- [4] Uo.
- [5] Vladimír Petrík: Krčméryho tvorba v mladosti. Slovenská Literatúra
- [6] Uo.
1959. 2. sz.
- [7] St. Krčméry levele P. O. Hviezdoslávhhoz. Matica Slov. Kézirattára 292.
- [8] Felibrenské symptomy. Slov. Pohľady 1922, 110.
- [9] Preklady do madarčiny. Krčméry: Üdvözet, M. Rázus: A leégett cirkuszról. Matica Slov. Kézirattára 53, 54 sz.
- [10] Uhorské dejiny literatúry. Matica Slov. Kézirattára 258.
- [11] St. Krčméry: Z cudzích sadov, Trannoscus, 1944.
- [12] Na rozchodnú c. verse. Keď sa sloboda rodila, 1920.
- [13] Molitba za nepriatelov. Keď sa sloboda rodila, 1920.
- [14] Levele E. B. Lukáčhoz, 1937. Matica Slov. Kézirattára.
- [15] Levele E. B. Lukáčhoz, 1924. Matica Slov. Kézirattára.
- [16] Petőfi a Madách. Slov. Pohľady, 1922. 716.
- [17] Krčméry: Poznámky (Ad vocem Maďarské vlivy.) Slov. Pohľady, 1924, 571.
- [18] Kéthetes szlovák irodalomtörténete Stopäťdesiat rokov slovenskej literatúry címmel 1943-ban jelent meg. A szlovák irodalom fejlődésmenetének tárgyalása közben — egyéb világirodalmi utalások mellett — több magyar vonatkozású megjegyzést is tartalmaz.

- [19] St. Krčméry: Andrej Ady v slovenskom zrkadle. Elán, 1935, 1.
- [20] Ešte o Siládim a Hadmášim. Slov. Pohľady, 1932, 162.
- [21] Levele Lukáčhoz 1937. január 4. Matica Slov. Kézirattára.
- [22] Vladimír Petrik i. m.
- [23] Petőfi a Madách. Slov. Pohľady 1922. 716.
- [24] Revolučná scéna v Tragédii človeka. Slov. Pohľady. 1927. 11.
- [25] Uo.
- [26] St. Krčméry: Petőfi a Madách. Slov. Pohľady 1922, 716.
- [27] Anarchia v maďarskej prozodii. Slov. Pohľady. 1932, 189.
- [28] Štefan Krčméry prednášal. Slov. Večerník. 1935. január 19.
- [29] Michal Chorváth: Poézia Štefana Krčméryho. Slov. Pohľady. 1955, 3.
- [30] Uo. és Vladimír Petrik i. m.
- [31] St. Krčméry: Andrej Ady v slovenskom zrkadle. Elán, 1935. 1.
- [32] Michal Chorváth i. m.
- [33] Vladimír Petrik i. m.
- [34] Materiále z Pezinka. 8. Matica Slov. Kézirattára.
- [35] Levele E. B. Lukáčhoz 1924.
- [36] Levele E. B. Lukáčhoz 1929. május 7. Matica Slov. 273.
- [37] Levele E. B. Lukáčhoz 1937. január 4. Matica Slov. Kézirattára.
- [38] Uo.
- [39] Uo.

ŠTEFAN KRČMÉRY И ВЕНГЕРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

И. Чукаш

Š. Krčméry был одним из ведущих деятелей словацкой литературы между двумя мировыми войнами. Его деятельность очень многообразна. Он написал несколько томов стихотворений и познакомил словацких читателей с выдающимися произведениями мировой литературы посредством своих замечательных переводов. Как редактор газет и критик, он играл значительную роль в оформлении общественного литературного мнения.

В его деятельности важное место занимает уход за венгерско-словацкими литературными связями. Эта статья более подробно занимается как раз этой стороной деятельности Krčméry и устанавливает следующее: Krčméry, начиная со времени студенчества во всю жизнь постоянно и живо увлекался венгерской литературой и особенно стихотворениями Ady Endre он перевёл на словацкий язык; он печатал многие статьи, относящиеся к венгерской литературе. Стремясь верно передавать как содержание, так и форму венгерских произведений, он не мог не допустить некоторых ошибок, объясняющихся отчасти недоразумениями и отчасти художественными трудностями, которые он не был в состоянии преодолеть — как это показывается автором, в ходе анализа переводов Ady. По словацкому литературоведению Krčméry писал только в ранние годы творчества одновременно на словацком и венгерском языках; статья поправляет это установление; автор, на основе своих исследований в архивах доказывает, что «двоеязычность», хотя венгерский язык постепенно отодвигается на задний план, остаётся до смерти Krčméry.

STEFAN KRČMÉRY UND DIE UNGARISCHE LITERATUR

von

I. CSUKÁS

Stefan Krčméry war einer der führenden Männer des slowakischen literarischen Lebens der Periode zwischen den beiden Weltkriegen. Er übte eine vielseitige Tätigkeit aus. Es erschienen mehrere seiner Gedichtbände, er schenkte dem slowakischen Publikum künstlerische Übertragungen hervorragender Werke der Weltliteratur. Als Redakteur und Kritiker spielte er in der Gestaltung der literarischen öffentlichen Meinung eine große Rolle.

In seinem Lebenswerk nahmen die ungarisch—slowakischen Beziehungen einen wichtigen Platz ein. Die Studie befaßt sich mit diesem Teil seines Wirkens eingehender. Die wichtigeren Feststellungen sind folgende: Krčméry zeigte von seinen Studentenjahren an sein ganzes Leben hindurch ein ständiges und reges Interesse für die ungarische Literatur. Zahlreiche Werke unserer Literatur wurden von ihm in die slowakische Sprache übersetzt, mit besonderer Vorliebe übertrug er Endre Ady-s Gedichte. Außerdem erschienen von ihm mehrere, auf die ungarische Literatur bezügliche Artikel. Seine Übersetzungen streben eine getreue Wiedergabe des Inhalts und der Form an, sind aber — wie es diese Studie bei der Analyse der Ady-Übertragungen nachweist — nicht frei von Fehlern, die teils durch sachliches Mißverständnis, teils durch Schwierigkeiten zu erklären sind, denen die Kräfte des Übersetzers nicht gewachsen waren. Laut der slowakischen Literaturgeschichte hat Krčméry nur am Anfang seiner Laufbahn in slowakischer und ungarischer Sprache Gedichte geschrieben. Die Studie ändert diese Feststellung, indem der Verfasser hier auf Grund archivarischer Forschungen nachweist, daß die Zweisprachigkeit — zwar mit einem sukzessiven in den Hintergrund treten der ungarischen Sprache — bis zum Lebensende Krčméry-s bestanden hat.